

Andrusyshyn B., Bondarenko V. The model of the new religious policy in church-state relations on the associate Western Ukrainian lands (1920-30-ies).

The public policy of Poland, Czechoslovakia, Romania and the USSR on religious denominations in Western Ukraine of 20-30-ies is viewed. The changes of the law of churches depending on the religious policy of legal regimes is investigated, the mechanism of implementing the Soviet model of the church – state relations is revealed.

Keywords: church-state relations, the Second Commonwealth, Ukrainian Greek Catholic Church, the Russian Orthodox Church, Galicia, Volyn, Transcarpathian, Czechoslovakia, Bukovina, Romania, the Soviet authorities of 1939–1941, Metropolitan Sheptytsky, Ukrainian SSR.

УДК 340.15(477)(091) “18/19”

Вронська Т. В.
доктор історичних наук, с.н.с.,
головний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту інформатики і
права НАПрН України

Пилипчук В. Г.
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
директор Науково-дослідного інституту
інформатики і права НАПрН України

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ХІХ – ХХ СТОЛІТТІ

У статті на основі всебічного аналізу широкого спектру джерел і наукової літератури висвітлено актуальні проблеми формування і розвитку правових засад запровадження особливих правових режимів – виняткового (у формі “поширеної” або “надзвичайної” охорони), надзвичайного і воєнного стану на українських землях. Проаналізовано особливості, підстави і порядок оголошення вказаних правових режимів, компетенцію органів влади та військового командування, а також характер обмежувальних заходів в умовах різних суспільно-політичних формацій часів російської імперії, національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., радянського періоду, а також з проголошенням незалежності України.

Ключові слова: історико-правові аспекти, особливі правові режими, надзвичайний стан, воєнний стан.

Сучасне розуміння проблем забезпечення національної безпеки і оборони та можливість задіяння правових механізмів запровадження режиму надзвичайного чи воєнного стану, зокрема, в умовах гібридної війни проти України, потребує вивчення відповідного історичного досвіду на українських землях.

Нині заходи щодо захисту державного суверенітету і територіальної цілісності, а також деокупації окремих районів Донецької і Луганської областей здійснюються переважно в рамках антитерористичної операції. Водночас на міжнародно-правовому рівні поняття “конфлікт в Україні” поступово заміщується термінами “російська агресія в Україні” та “анексія українських земель” (Автономної республіки Крим і м. Севастополя). При цьому, в суспільстві активно обговорюється питання стосовно можливості запровадження воєнного стану в окремих районах Донецької та

Луганської областей.

З урахуванням зазначеного дослідження історико-правових аспектів запровадження надзвичайного і воєнного стану нині значно актуалізувалося. Із суто теоретичної ця проблема стає вкрай важливою у практичному сенсі.

Одним із перших до вивчення правових основ надзвичайного і воєнного стану на українських землях, які входили до складу Російської імперії, ще 1908 року вдався відомий правник та публіцист В. Гессен [1]. В подальшому ця проблематика досліджувалася низкою вітчизняних та іноземних вчених. Зокрема, питання правового регулювання діяльності органів державної влади та військового управління в умовах війни розглядалися у працях В. Золотарьова, В. Кучми, А. Писарева та ін. В контексті радянського законодавства воєнний і надзвичайний стан досліджували Д. Артамонов, Д. Долінін, А. Домрин, І. Дьяченко, В. Гушкін, М. Громов, О. Зіборов, С. Пчелінцев, В. Рушайло та інші. Дисертаційне дослідження Д. Ніконова було спеціально присвячене характеристиці радянського надзвичайного законодавства періоду 1920–1941 рр. [2].

В сучасній вітчизняній історико-правовій літературі ця проблематика й досі представлена фрагментарно, хоча окремі аспекти особливих державно-правових режимів були предметом наукових пошуків низки українських вчених: А. Басова, О. Брателя, В. Белевцевої, С. Ківалова, С. Кузніченко, Я. Колінько, А. Стрекалова та інших [3].

Сучасне трактування воєнного стану, як свідчить проведений аналіз, у загальних рисах мало чим відрізняється від його тлумачення у минулому. Це особливий правовий режим, що вводиться в країні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державному суверенітету і територіальній цілісності тощо. Основними особливостями воєнного стану є те, що з моменту його проголошення вся повнота влади в районі дії цього режиму переходить до військового командування, права і свободи громадян суттєво обмежуються, а відповідальність за здійснені правопорушення помітно зростає. Комплексний підхід до осмислення цього феномену потребує звернення до законодавчої практики та механізмів втілення в життя надзвичайних режимів у широкій історичній ретроспективі.

В цілому наявний науковий доробок, передусім радянських і російських вчених, позначений певними ідеологічними нашаруваннями, що перешкоджає всебічному аналізу політичної природи, юридичного змісту, військових та соціо-гуманітарних наслідків запровадження воєнного і надзвичайного стану. Проблема комплексного дослідження феноменології особливих правових режимів на теренах України в широкій історичній ретроспективі залишається вкрай актуальною.

Метою статті є висвітлення історико-правових аспектів виникнення і розвитку особливих правових режимів надзвичайного і воєнного стану в контексті суспільно-політичних і правових трансформацій у різні періоди історії України.

Як свідчить аналіз, ще 1566 року у Статуті Великого князівства Литовського, який на українських землях отримав назву “Волинського”, у 29 статтях другого розділу з питань оборони викладалися деталі запровадження воєнного стану (*порядок мобілізації, звільнення від неї певних категорій, порядок прибуття до війська, призначення командного складу*), а також перелічувалися злочинні дії, за які передбачалося покарання за законами надзвичайного часу (*зрада, залишення поля бою,*

неявка до війська тощо) [4].

Надалі у 1710 р. в розділ II Конституції Пилипа Орлика було зафіксовано норми про непорушність цілісності держави та її кордонів у разі необхідності їх збройного захисту. У розділі IV також передбачалося право гетьмана запроваджувати відповідні надзвичайні заходи: *“Якщо ж виникнуть якісь громадські справи, що потребують швидкого управління та виправлення, тоді Ясновельможний гетьман буде повновладний у тому, щоб з радістю Генеральної Старшини такі справи вирішувати відповідно до своїх гетьманських повноважень”* [5].

У Російській імперії системна робота в цьому напрямі розпочалася у ХІХ ст. Передумови для запровадження надзвичайного і воєнного стану та відповідної нормативно-правової бази переважно формувалися у зв'язку з поширенням соціально-економічних та суспільно-політичних антагонізмів і дестабілізацією громадського порядку, що набувала форм непокори владі, масових заворушень, терактів проти державних службовців вищого рангу, а також дій, спрямованих на зміну існуючого державного та суспільного устрою.

За цих умов у серпні 1861 р. російським імператором Олександром II було затверджене Положення *“Про правила на випадок оголошення будь-яких місцевостей Західних губерній на воєнному стані”* [6]. У серпні 1861 р. до цього акту було внесено доповнення, згідно з якими Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернаторам були делеговані відповідні надзвичайні права [7].

Зокрема, цим посадовцям і тимчасовим військовим губернаторам делегувалося право на власний розсуд, без попередньої санкції вищої влади, лише ставлячи її до відома, оголошувати воєнний стан у підвладних губерніях. Вони також наділялися повноваженнями усувати з посад чиновників усіх відомств, звільняти та віддавати до суду усіх без винятку чинів земської та міської поліції. У місцевостях, оголошених на воєнному стані, призначався спеціальний *“військовий начальник”*, якому делегувалися повноваження щодо запровадження репресивних та інших режимних заходів, у т.ч. тримання мешканців регіону у повній покірності, перешкоджання підбурюванню або виявам неповаги до уряду та місцевої влади; видалення у примусовому порядку іноземців, які не мали легітимного права на проживання й інших підозрілих осіб; притягнення до кримінальної відповідальності громадян, які сприяли переховуванню цих осіб. Змінювалася підсудність і цивільних осіб – у разі запровадження особливого правового режиму розгляд усіх справ про скоєні ними злочини й інші правопорушення переходив до юрисдикції військових судів.

У місцевостях, де запроваджувався воєнний стан, також заборонялися масові зібрання (за винятковим релігійних процесій); оголошувався особливий режим пересування, що у загальних рисах нагадував комендантську годину: місцева поліція та військові патрулі отримували право зупиняти та перевіряти всіх підозрілих осіб, затримувати їх у разі необхідності та передавати військовій владі. У разі спротиву санкціонувалося застосування зброї без відповідальності за це; лавки, шинки, кав'ярні та інші аналогічні заклади мусили припиняти свою роботу у встановлений час [8].

Слід звернути увагу, що на той час органи влади російської імперії переважно застосовували режим воєнного стану, навіть у разі виникнення внутрішніх заворушень.

У вересні 1861 р. також було видано акт російського імператора про застосування військових підрозділів для *“екзекуційного зайняття міст, містечок та селищ у західних губерніях”* спеціальними *“командами”* для приборкання безладів [9]. У цьому документі містилося й певне застереження, що застосування сили дозволялося лише тоді, коли були вичерпані усі інші можливості для мирного врегулювання конфлікту та умиротворення бунтівників *(за допомогою авторитетних громадян і священників)*.

Упродовж наступних років вищою владою російської імперії неодноразово запроваджувався воєнний стан у місцевостях, де виникали заворушення, спричинені соціально-економічними і політичними факторами. Зокрема, реагуючи на національно-визвольний рух проти панування російської імперії, в якому брали участь поляки й українці, 15 січня 1863 р., такий режим був оголошений у місцевостях, що межували з землями колишньої Речі Посполитої [10]. У квітні 1877 р. у зв'язку з російсько-турецькою війною військовий стан був запроваджений у Бессарабській, Таврійській, Херсонській губерніях та в Криму [11].

Згідно з *“Положенням про польове управління військами на воєнний час”* головнокомандувачу армії повністю підпорядковувалися губернії та регіони, оголошені на воєнному стані. Генерал-губернаторам надавалося право висилати в адміністративному порядку всіх осіб, подальше перебування яких у підпорядкованих їм місцевостях визнавалося шкідливим; затримувати на свій розсуд всіх осіб, незважаючи на їх звання і посадовий стан; призупиняти або забороняти видання журналів і газет, визнаних шкідливими [12].

В цілому, характерною рисою 1860–1870-х рр. було те, що застосування надзвичайних заходів майже повністю залежало від місцевих генерал-губернаторів і не мало чіткої правової регламентації. Ще однією особливістю військово-політичної і правозастосовної практики того часу було те, що імператор запроваджував воєнний стан на територіях, суміжних з театром бойових дій, як запобіжний захід, не очікуючи спалахів заворушень чи дезорганізація життя.

Лише у серпні 1881 р. з огляду на наростання нестабільності, спричиненої убивством Олександра II, новим імператором Олександром III було видано єдиний правовий акт – *“Положення про заходи для збереження державної безпеки і громадського спокою”*, який врегульовував питання запровадження особливих правових режимів [13]. Ухвалений як тимчасовий, цей документ залишався чинним до 1917 р.

Згідно із вказаним правовим актом у будь-якій місцевості за ініціативою міністра внутрішніх справ, схваленою комітетом міністрів і узгодженою з імператором, міг бути оголошений воєнний або винятковий стан – у формі *“посиленої”* або *“надзвичайної”* охорони. Слід зауважити, що у разі оголошення найбільш суворого з них – стану надзвичайної охорони *(до шести місяців)* генерал-губернатори отримували надширокі повноваження – на кшталт тих, що мали командувачі армій у воєнний час. *(Ці посадові особи мали право видавати приписи про тимчасову заборону масових зібрань, обмеження роботи підприємств, закладів торгівлі, виселення з режимних місцевостей в адміністративному порядку осіб, визнаних нелояльними до влади; запроваджувати спрощене судочинство стосовно цивільних осіб, визнаних нелояльними до влади; організовувати спеціальні військово-поліцейські команди для*

дотримання режимних заходів; одноосібно визначати перелік злочинних дій, які передавалися на розгляд органів військової юстиції; застосовувати репресії в адміністративному порядку, зокрема, тимчасове позбавлення волі; усувати з посад чиновників, а також закривати певні періодичні видання на час дії надзвичайного стану). Вказаним Положенням також визначався порядок адміністративного вислання осіб, перебування яких у певній місцевості визнавалося небажаним. Їх репресували (на строк до п'яти років) за рішенням позасудового органу – Особливої наради, що спеціально створювалася при міністрі внутрішніх справ.

Водночас, слід зауважити, що вперше питання режиму воєнного стану були врегульовані у червні 1892 р. указом російського імператора, яким вводилися в дію “Правила про місцевості, оголошені на воєнному стані”. Цим актом, зокрема, визначався порядок запровадження і скасування воєнного стану у районі театру воєнних дій або на суміжних територіях. Цей правовий режим оголошувався з початком мобілізації за рішенням імператора або після її проведення – головнокомандувачем або командувачами армій у межах підпорядкованих їм районів. У разі його оголошення передбачалося суттєве розширення повноважень військової влади (*встановлення особливого порядку в'їзду та виїзду, примусове видалення певних категорій громадян з режимних місцевостей; право вилучення та використання майна громадян для потреб армії; заборона зібрань, призупинення виходу певних видань, обмеження функціонування навчальних і торгівельних закладів; спрощення судочинства з передачею до юрисдикції військових судів справ цивільних осіб за скоєння злочинів, визнаних особливо небезпечними в умовах воєнного стану*). Ще суворішими були правила для місцевостей, де розташовувалися стратегічно важливі оборонні об'єкти [14].

Принагідно підкреслимо, що низка положень акту про воєнний стан 1892 року запозичувалися законодавством радянської доби і залишаються актуальними в сучасних умовах.

Як свідчить аналіз, маючи законодавство про надзвичайний стан, влада Російської імперії, тим не менш, вдавалася до запровадження воєнного стану. Зокрема, у 1905–1906 рр. з метою придушення революційних заворушень воєнний стан оголошувався у Катеринославській, Херсонській, Харківській та інших губерніях, що дало привід кваліфікувати цей режим, запроваджений у мирний час, як “фіктивний воєнний стан” [15]. З початком першої світової війни у липні 1914 р. воєнний стан був оголошений на театрі бойових дій, а також на прилеглих до нього Українських землях (*Холмській, Волинській, Подільській, Бессарабській, Київській, Херсонській, Таврійській губерніях; Золотонішському, Переяславському і Кременчуцькому повітах Полтавської губернії; Остерському повіті Чернігівської губернії і Катеринославському повіті Катеринославської губернії*) [16].

У добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. на теренах України, у надзвичайно складних державно-правових, військово-політичних та суспільно-економічних умовах українська держава перебувала у перманентному стані надзвичайного характеру. З огляду на це було прийнято низку нормативних актів, спрямованих на подолання надзвичайної ситуації. Зокрема, у розділі VII “Про тимчасове припинення громадянських свобод” Конституції Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. передбачалося, що “у випадку державної конечності

громадянські свободи можуть бути частю обмежені, частю припинені. Припинення громадянських свобод не може тривати довше, як три місяці, і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні Збори” [17].

Держава більшовицького типу, що з’явилася на теренах України завдяки воєнному втручання російських більшовиків, внаслідок дефіциту зовнішньої та внутрішньої легітимності сама ставила себе у надзвичайне становище, а більшовицька верхівка перманентно перебувала у стані протистояння із власним суспільством. Це диктувало необхідність формування надзвичайних правових інструментів “захисту завоювань революції”. Ще не маючи законодавчих актів, які б регламентували воєнний стан, радянська влада упродовж 1918–1920 рр. запроваджувала цей режим на важливих стратегічних об’єктах декретами Ради праці та оборони (РПО) і Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК). Зокрема, в листопаді 1918 р. воєнний стан був оголошений спочатку на залізниці, а у травні 1920 р. – на водних шляхах сполучення [18].

Такі розрізнені кроки не могли врегулювати усі аспекти, пов’язані з діяльністю державного апарату в умовах воєнного стану. Тому в листопаді 1920 р. ВЦВК і РПО РСФРР видали декрет “Про місцевості, оголошені на воєнному стані” [19].

Цим документом визначалися компетенція виконавців, а також підстави для запровадження воєнного стану, до яких було віднесено і внутрішні та зовнішні “контрреволюційні” виступи. Надзвичайними повноваженнями у таких випадках наділялися державні органи влади: ВЦВК, РНК, РПО, які мали реалізовувати їх через Наркомат внутрішніх справ (НКВС). У виняткових випадках останньому надавалося право оголошувати воєнний стан з негайним доведенням до відома радянського уряду – Ради Народних Комісарів (РНК). Органи місцевої влади – губернські виконавчі комітети мали подібні повноваження з наступним узгодженням з НКВС і РНК.

Загальне керівництво запровадженням воєнного стану в окремих місцевостях покладалося на наркома внутрішніх справ, якому надавалося право *видавати обов’язкові для виконання й узгоджені з наркомом воєнних справ, постанови та інструкції; встановлювати конкретну зону, звідки належало евакуювати цивільне населення; призначати “уповноважених” з винятковими правами для реалізації заходів, спричинених запровадженням воєнного стану; порушувати перед органами, які оголосили воєнний стан, питання про його скасування та припинення дії розпоряджень місцевої влади, ухвалених в умовах надзвичайного режиму.*

Командувачу військами у місцевості, оголошеній на воєнному стані, надавалося право *видавати накази з охорони міста, губернії, окремих підприємств, складів озброєння і боєприпасів; здійснювати заходи з посилення охорони радіо, телеграфу, телефону та відділень банку, а також інших стратегічних об’єктів – залізниці, мостів, переправ тощо. Керівництво цивільної адміністрації отримувало право запроваджувати трудову повинність; вилучати “предмети і матеріали, необхідні для задоволення невідкладних потреб”; забороняти в’їзд-виїзд з певної місцевості або перебування у цій місцевості групам або окремим особам, які “за класовою ознакою можуть створювати загрозу революції або справі оборони держави. Вище керівництво та контроль за ситуацією у місцевостях, оголошених на воєнному стані, залишалося за Президією ВЦВК або Революційного комітету.*

У вказаному порядку на українських землях (*у Волинській, Подільській, Київській*

та Одеській губерніях) воєнний стан був запроваджений у жовтні-листопаді 1921 р. у зв'язку з поширенням повстанського руху та походом армії Української Народної Республіки на Правобережну Україну.

Надалі, у березні 1923 р. декретом ВЦВК і РНК РРФСР були скасовані нормативно-правові акти, якими регламентувалося запровадження особливих правових режимів, та затверджено нове “Положення про надзвичайні заходи з охорони революційного порядку”. При цьому, автори документа, як і законодавці російської імперії, оперували термінами “винятковий” і “воєнний” стан, а також надавали право оголошення цього стану лише центральній владі. По аналогії з актом російської імперії 1892 року про режим воєнного стану в окремих місцевостях, вказаним документом більшовиків *заборонявся в'їзд і виїзд окремим особам і категоріям населення; дозволялося здійснювати реквізицію майна; заборонялося ввезення і вивезення тих чи інших предметів; встановлювалася трудова повинність; призупинялася діяльність підприємств, громадських і приватних установ, а також дія правил про функціонування спілок, об'єднань, товариств, зборів, з'їздів та видання преси* [20].

У квітні 1925 р., вперше після створення Радянського Союзу, постановою ЦВК та РНК СРСР було затверджено нове положення “Про надзвичайні заходи з охорони революційного порядку”, яке залишалося чинним до листопада 1962 року. У цьому акті, як і в попередніх, регламентувалися питання особливих правових режимів – виняткового і воєнного стану. Воєнний стан також запроваджувався постановою вищого органу державної влади СРСР (Президією ВЦВК) у двох випадках: якщо заходи виняткового стану виявилися недостатніми для охорони чи відновлення революційного порядку; коли певна місцевість ставала театром воєнних дій (ТВД) або набувала для воєнних цілей особливого значення. Право оголошення воєнного та виняткового стану поза ТВД також надавалося союзним республікам, а у виняткових випадках – ЦВК автономних республік, крайовим, обласним і губернським виконкомом з наступним поданням через президію ЦВК союзної республіки на затвердження цього рішення Президією ВЦВК. Тобто, особливістю вказаного акта було делегування союзним республікам та місцевим органами влади права оголошення виняткового і воєнного стану [21].

Конституція СРСР 1936 р. не містила жодних згадок щодо права Верховної Ради оголошувати воєнний стан. Лише у 1938 р. до ст. 49 Основного закону були внесені зміни щодо повноважень Президії Верховної Ради СРСР в частині *оголошення в окремих місцевостях або на всій території СРСР воєнного стану в інтересах оборони СРСР або забезпечення громадського порядку і державної безпеки*. У такий спосіб цей правовий режим вперше в радянській історії отримав конституційне закріплення. Водночас, слід зауважити, що після приєднання західноукраїнських областей до складу УРСР восени 1939 р. радянська влада у порушення вказаних конституційних норм запровадила на цій території репресивно-обмежувальні заходи, у т.ч. надзвичайне судочинство, без оголошення воєнного стану [22]. З початком нацистської агресії цей особливий правовий режим був запроваджений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. “Про воєнний стан” на всій території Української РСР. При цьому, функції органів державної влади у сфері оборони, забезпечення громадського порядку і державної безпеки передавалися

військовим радам фронтів, армій, військових округів, а там, де не було військових рад – вищому командуванню військових з'єднань. Військовій владі надавалося право *притягати громадян до трудової повинності, запроваджувати воєнно-квартирну повинність, нормоване постачання, здійснювати реквізицію транспорту, регулювати робочий час, обмежувати в'їзд та виїзд, виселяти в адміністративному порядку тощо.*

Воєнний стан був скасований в Радянському Союзі, за винятком території Західної України, а також Литви, Латвії, Естонії і західних областей Білорусії, у вересні 1945 р. У західних регіонах України вказаний правовий режим був скасований лише в липні 1946 року, хоча і надалі (до середини 1950-х років) справи цивільних осіб, звинувачених у “антирадянських” злочинах, там продовжували розглядати військові трибунали, а не суди загальної юрисдикції.

Подальші зміни до законодавства в частині правових режимів відбулися в грудні 1988 р., коли Верховна Рада СРСР ухвалила закон “Про зміни та доповнення до Конституції СРСР” [23]. Згідно з цим законом Президії ВР СРСР було надано право, окрім оголошення воєнного стану, також оголошувати надзвичайний стан. Надалі, у квітні 1990 р. був ухвалений закон СРСР “Про правовий режим надзвичайного стану” [24], який неодноразово застосовувався в колишньому Радянському Союзі, у т.ч. 1991 року під час сумнозвісного “ГКЧП”. Втім, це питання потребує окремого розгляду.

Після проголошення незалежності в Україні було ухвалено низку законодавчих актів, спрямованих на врегулювання особливих правових режимів. Зокрема, у червні 1992 року було прийнято закон з питань надзвичайного стану, у якому до підстав його оголошення було віднесено “...блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів чи місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та управління, місцевого чи регіонального самоврядування; спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства; посягання на територіальну цілісність держави, що загрожує зміною її кордонів” [25]. У березні 2000 р. був ухвалений новий Закон України “Про правовий режим надзвичайного стану”, який багато в чому дублював попередній, але містив і нові положення, що нині мають особливе звучання. Так, до підстав оголошення надзвичайного стану в Україні або в *окремих її місцевостях*, було віднесено спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і *масового переходу державного кордону [іноземними нелегалами, збройними і злочинними угрупованнями тощо – авт.] з території суміжних держав.*

У контексті гібридної війни проти України слід зауважити, що у ст. 1 Закону “Про оборону України”, прийнятому ще 6 грудня 1991 р., було надане визначення поняття “збройна агресія”, а саме: “*під збройною агресією розуміється застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України*”. При цьому збройною агресією проти України вважається будь-яка з таких дій: “*вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація чи анексія частини території України; ...засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили проти України*”. Цим же Законом було визначено, що

особливий період – це період, який настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій [26].

Водночас, законодавче врегулювання режиму воєнного стану відбулося лише у квітні 2000 р. Після анексії Російською Федерацією Автономної республіки Крим і м. Севастополя, а також окупації окремих районів Донецької і Луганської областей ця проблема значно актуалізувалася. Як наслідок, в лютому 2015 р. РНБО України ухвалило рішення “Про додаткові заходи щодо зміцнення національної безпеки України” і незабаром – у березні того ж року Президент України ввів його в дію, запропонувавши Верховній Раді невідкладно внести відповідні зміни до чинного Закону з урахуванням досвіду проведення антитерористичної операції. Однією з новацій законодавчих змін було надання права Президенту України створювати тимчасові державні органи – воєнні адміністрації на територіях, де введено воєнний стан. Також слід звернути увагу, що згідно з чинним законодавством воєнний стан може запроваджуватися на території всієї держави або в окремих місцевостях України, а підставами для оголошення воєнного стану можуть бути збройна агресія, загроза нападу, небезпека державному суверенітету і територіальній цілісності України. Тобто, слушними видаються оцінки, що з початком так званої гібридної війни проти України виникли й відповідні правові підстави для оголошення режиму воєнного стану на окупованих територіях.

Підсумуємо розгляд історико-правових аспектів еволюції особливих правових режимів на Українських землях у ХІХ – ХХ столітті такими **основними висновками**:

1) на теренах України періоду правління російської імперії, національно-визвольних змагань 1917–1920 років і радянського періоду, незалежно від зміни суспільно-політичних формацій, запроваджувалися особливі правові режими *виняткового* (у формі “*посиленої*” або “*надзвичайної*” охорони), *надзвичайного* і *воєнного стану*. З одержанням Україною державного суверенітету було законодавчо врегульовано можливість запровадження режимів надзвичайного і воєнного стану;

2) аналіз розглянутих нормативних актів різних суспільно-політичних формацій засвідчив наявність низки *особливостей правового регулювання* з питань запровадження особливих режимів, зокрема:

– особливі правові режими на теренах України у ХІХ – на початку ХХ століття переважно врегульовувалися спеціальними актами, а їх конституційно-правове регулювання було запроваджене наприкінці 30-х років ХХ століття;

– в актах часів російської імперії і радянської доби застосовувались подібні підходи щодо підстав, порядку запровадження та обмежувальних заходів, а режим воєнного стану часто застосовувався для врегулювання внутрішніх проблем, а не лише під час збройних конфліктів;

– пошук оптимальної моделі надзвичайного і воєнного стану еволюціонував від спроб децентралізації до чіткого субординаційного компонування всіх гілок влади та адекватного визначення їх компетенції;

– протягом ХІХ – ХХ століття спостерігалася загальна тенденція щодо передачі права запроваджувати режим надзвичайного і воєнного стану від посадових осіб

військової або місцевої влади до виключно вищих державних органів;

– особливістю законотворчої ініціативи і практики оголошення воєнного (виняткового або надзвичайного) стану у другій половині XIX – на початку XX століття було виразне прагнення оперативно вживати заходів запобіжного характеру, не чекаючи на несприятливий розвиток подій;

– оголошення особливого правового режиму передбачало обов’язкове запровадження низки спеціальних та обмежувальних заходів, у т.ч. посилення повноважень військового командування та органів державної влади, тимчасове обмеження свободи слова, прав і свобод громадян, законних інтересів юридичних осіб, політичних, громадських та інших організацій;

– винятковий, надзвичайний і воєнний стан на Українських землях неодноразово запроваджувався у XIX – XX столітті, а за часів російської імперії та радянського періоду активно застосовувались репресивно-каральні заходи, у т.ч. без оголошення надзвичайного чи воєнного стану;

3) історичний досвід запровадження особливих правових режимів, насамперед воєнного стану, актуалізується в сучасних умовах гібридної війни та окупації частини території України і потребує подальшого комплексного дослідження.

Використані джерела:

1. *Гессен В. М.* Исключительное положение / В. М. Гессен. – СПб. : Изд. юридического книжного склада “Право”, 1908. – 411 с.
2. *Артамонов Д. Н.* Институт военного положения по советскому праву / Д. Н. Артамонов. – М. : ВЮА, 1952. – 176 с.; *Александров О. Г.* Чрезвычайное законодательство в России во второй половине XIX – начале XX в. Чрезвычайное законодательство : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. Г. Александров. – Н. Новгород, 2000. – 161 с.; *Громов М. А.* Чрезвычайные правовые режимы в системе административно-правовых режимов / М. А. Громов // Российский следователь. – 2008. – № 1. – С. 42-53; *Григорьев В. Н.* Правовой режим чрезвычайного положения / В. Н. Григорьев // Правоведение. – 1991. – № 2. – С. 87-91; *Гущин В. В.* Чрезвычайное положение: административно-правовой аспект: пособие / В. В. Гущин. – М. : ВНИИ МВД России, 1996. – 76 с.; *Домрин А. Н.* Институты чрезвычайного положения в зарубежных странах / А. Н. Домрин // Международная жизнь. – 1993. – № 5-6. – С. 12-15; *Дьяченко И. Л.* Конституционный режим военного положения в России (по реализации права на индивидуальную и коллективную самооборону) : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / И. Л. Дьяченко. – Ростов-на-Дону, 2000. – 200 с.; *Зиборов О. В.* Институт военного положения по российскому праву (историко-правовое исследование) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. / О. В. Зиборов. – М., 2002. – 222 с.; *Лоскутов С. М.* “Исключительные положения” в Российской империи в конце XIX-начале XX в. / С. М. Лоскутов // История государства и права. – М. : ИГ “Юрист”, 2013. – № 22; *Пчелинцев С. В.* Проблемы ограничения прав и свобод граждан в условиях особых правовых режимов : монография / С. В. Пчелинцев. – М. : Норма, 2006. – 480 с.; *Рушайло В. Б.* Специальные административно-правовые режимы в Российской Федерации : дисс. ... докт. юрид. наук. / В. Б. Рушайло. – М., 2004. – 347 с.; *Никонов Д. А.* Советское чрезвычайное военное законодательство (1920–1941 гг.) : монография [текст] / Д. А. Никонов ; под ред. Б. П. Белозерова. – СПб. : СПб ВИ ВВ МВД России, 2006. – 206 с. та ін.
3. *Басов А. В.* Административно-правовой режим надзвичайного стану: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / А. В. Басов. – Х., 2006. – 201 с.; *Кузнiченко С. О.* Надзвичайне законодавство в закордонних країнах / С. О. Кузнiченко // Вісник НУВС. – 2002. – № 20. – С. 125-129; *Кузнiченко С. О.* Закон України “Про правовий режим надзвичайного стану”: науково-практичний коментар / С. О. Кузнiченко, А. В. Басов. – Харків: ТОВ “ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС”, 2006. – 380 с.; *Братель О.Г.* Надзвичайні ситуації в історичному аспекті / О.Г. Братель // Вісн. ун-ту внутр. справ. – № 10. – 2000. – С. 72-76; *Колiнько Я. А.* Надзвичайний стан як особливий державно-правовий режим: конституційно-правовий аспект : дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 / Я. А. Колiнько. – Х., 2011. – 216 с.; *Стрекалов А. Є.* Обмеження основних прав та свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України: дис... канд. юрид. наук:

- 12.00.02 / А. Є. Стрекалов. – Х., 2010. – 204 с.; *Холод Ю. А.* Надзвичайне законодавство Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. / Ю. А. Холод // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – Харків : Вид-во ХНУВС, 2010. – № 4(1). – С. 99-106; *Пайнс Р.* Россия при старом режиме. / пер. с англ. В. Козловского. – М. : “Независимая газета”, 1993. – 423 с.; *Ярмиш О. Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія / О. Н. Ярмиш. – Х. : Консум, 2001. – 288 с.; Історія держави і права України : підручник. – У 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Т. 1. – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2000. – 648 с.; Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В. С. Шандра; НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2005. – 427 с. та ін.
4. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003. – С. 35-263; *Філінюк І. Г.* Військове судочинство доби Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / Нац. ун-т “Одеська юридична академія”. – Одеса : Юрид. л-ра 2009. – Вип. 49. – С. 132-138.
 5. Повний україномовний текст Конституції П. Орлика. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>
 6. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. Томъ XXXVI. Отделение второе. 1861. Отъ № 37191-37826. Санктпетербургъ. – Типографія II Отделенія Е.Н.В. Канцелярії. 1863. – С. 225–226.
 7. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. Томъ XXXVI. Отделение первое. 1861. Отъ № 36490-37190. Санктпетербургъ. – Типографія II Отделенія Е.Н.В. Канцелярії. 1863. – С. 251–252.
 8. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. Томъ XXXVI. Отделение второе. 1861. Отъ № 37191-37826. Санктпетербургъ. – Типографія II Отделенія Е.Н.В. Канцелярії. 1863. – С. 225–226.
 9. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. Томъ XXXVI. Отделение первое. 1861. Отъ № 36490-37190. Санктпетербургъ. – Типографія II Отделенія Е.Н.В. Канцелярії. 1863. – С. 266–275.
 10. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. Томъ XXXVIII. Отделение второе. 1866. Отъ № 39117-40024. Санктпетербургъ. – Въ Типографія II Отделенія Е.Н.В. Канцелярії. 1866. – С. 67.
 11. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. Томъ LII. Отделение второе. 1877. Отъ № 56794-57528. Санктпетербургъ. – 1879. – С. 371.
 12. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. Томъ LIV. Отделение первое. 1879 по 18 февраля. 1880 года. Отъ № 59185-59838. – Санктпетербургъ. – 1881. – С. 298–299.
 13. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание третіе. Томъ I. Со дня возшествія на престоль Государя Императора Александра Алексадровича по 31 декабря 1881 года. Отъ № 1–585 и Дополненія. – Санктпетербургъ. – 1885. – С. 261–266.
 14. Свод Законов Россійской Имперіи [в 5 кн., 16 тт.] / под редакцией и с примечаниями И. Д. Мордухай-Болтовского. – Том второй. Свод губернских учреждений. – СПб., 1912. – 757 с. – С. 170, 172.
 15. *Пчелинцев С. В.* Правовое регулирование военного положения в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. спец. 20.02.03 “Военное право. Военные проблемы международного права” / С. В. Пчелинцев. – М., 1998. – С. 16.
 16. Центральний державний Центральный державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 864, спр. 279, арк. 14–15) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://cdiak.archives.gov.ua/v_1914_viyna.php
 17. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>
 18. Собрание узаконений РСФСР. – 1918. – № 86. – Ст. 895. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. Управление делами Совнаркома СССР М. 1943. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://istmat.info/node/41690>
 19. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. Управление делами Совнаркома СССР М. 1943. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://istmat.info/node/41690>
 20. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. Управление делами Совнаркома СССР М. 1944. – № 70. – Ст. 564 <http://istmat.info/node/46793>

21. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства Союза ССР. – 1925. – №25. – Ст. 166-167.
22. Беланюк М. В. Автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Беланюк. – К., 2016. – 20 с.
23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0_%D0%BE%D1%82_1.12.1988_%E2%84%96_9853-XI
24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zaki.ru/pagesnew.php?id=1736>
25. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2501-12>
26. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>

Вронская Т. В., Пилипчук В. Г. Трансформация особых правовых режимов на украинских землях в XIX – XX веке.

В статье на основе всестороннего анализа широкого спектра источников и научной литературы освещены актуальные проблемы формирования и развития правовых основ особых правовых режимов – исключительного (в форме “усиленной” или “чрезвычайной” охраны), чрезвычайного и военного положения на украинских землях. Проанализированы особенности, основания и порядок объявления указанных правовых режимов, компетенция органов власти и военного командования, а также характер ограничительных мероприятий в условиях различных общественно-политических формаций времен российской империи, национально-освободительного движения 1917–1920 годов, а также после провозглашения независимости Украины.

Ключевые слова: историко-правовые аспекты, особые правовые режимы, чрезвычайное положение, военное положение.

Vronska T., Pylypchuk V. Transformation of the special legal structures on Ukrainian lands in 19-20 century.

The article highlights actual problems of formation and development of legal principles for introducing specific legal regimes – exclusive (in the form of “enhanced” or “extraordinary” protection), emergency and martial law on the Ukrainian territory based on a comprehensive analysis of a wide range of sources and scientific literature. Author analyzes features, grounds and procedure for announcement of these legal regimes, the competence of the authorities and military commanders and the nature of restrictive measures under different socio-political formations during the period of Russian Empire, the national liberation movement in 1917–1920, Soviet period, and upon the proclamation of Ukraine’s independence.

Keywords: historical and legal aspects, special legal regimes, state of emergency, martial law.

УДК 342.2 “19”

Деркачова Н. О.
старший викладач кафедри теорії та історії держави і права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

**ПРАВОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В ПРАЦЯХ М. Ф. ВЛАДИМИРСЬКОГО-БУДАНОВА**

У статті розкрито і проаналізовано погляди видатного вченого, історика права М. Ф. Владимирського-Буданова, на становлення і розвиток держави і права на території України за часів Давньої Русі.

Ключові слова: Владимирський-Буданов М. Ф., держава, Давня Русь, історія права, слов'янське право, литовсько-руське право, територія, нація.